

ПРОБЛЕМИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ЛІРИЧНОГО ТЕКСТУ

УДК 821.161.2.09

DOI: 10.31558/2308-1902.2019.27.8

Ольга ШАФ

кандидат філологічних наук, доцент,
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара

СЕМІОЗИС ДЗЕРКАЛА В ПОЕТИЦІ ЛІРИЧНОГО ТЕКСТУ: ГЕНДЕРНИЙ РАКУРС

На методологічних засадах гендерного літературознавства та семіотики на матеріалі української лірики ХХ століття розглядається смисловий спектр образу дзеркала як диференційного елемента маскулінної / фемінінної поетики, що пов'язаний передусім з ідентифікаційними та сенсожиттєвими пріоритетами ліричного суб'єкта, його взаєминами з Іншим.

Ключові слова: українська лірика ХХ століття, образ дзеркала, мотив віддзеркалення, маскулінна / фемінінна техніка письма, лірична свідомість.

Постановка проблеми. Визначення гендерних засад поетики, зокрема й ліричного тексту, актуалізує розгляд предметно-речового виміру відтвореного світу, адже модель буття «значно залежить від того, яку роль відіграє в певній художній системі предмет, річ» [1; 251]. Із розвитком семіотики як літературознавчої методології (у студіях В. Топорова, Ю. Лотмана, О. Чудакова, Н. Городнюк, О. Коточигової, Є. Фаріно та ін.) зникає необхідність обґрунтовувати доцільність вивчення поетики речі як стилетвірного чинника тексту, однак ще цілком не з'ясованою є проблема гендерного пріоритету речовості у творі, зокрема ліричному. Якщо предметний шар образності визначає «світ письменника», тобто його ідіостиль, «тип художнього мислення» самого митця та його доби [1; 251], а «якість» речовості тексту регулюється родом, жанром, художнім напрямом (методом), то, безсумнівно, що й гендерно-психологічне профілювання тексту / авторської свідомості варто розглядати в кореляції з поетикою речі,

яка, отже, набуватиме ролі образно-семантичного диферента маскулінного / фемінінного письма.

Лірика як літературний рід, на відміну від епосу й драми, значно менше орієнтована на відображення предметного світу в його номінативному значенні побутового, природного тла, у його характеро- й сюжетотвірній функції. О. Чудаков, зокрема, відзначаючи своєрідність презентації предметно-речового світу в ліриці, указує на важливість образу-символу речі в символізмі, чуттєве «опредметнення» світу в акмеїзмі, але відштовхуючись від специфіки названих художніх течій, а не загалом літературного роду. Складність розгляду семіотики речі в ліриці – передусім у асоціативно-метафоричному кодуванні речі, що перетворює її на знак / шифр почуття, рефлексії ліричної свідомості. Спрощуючи, можна сказати, що образ речі в ліриці є означником не так матеріального предмета, як ліричної реакції на реальність (у якій згаданий предмет може безпосередньо й не фігурувати). Специфічна функціональність речовості в ліриці, зокрема й у її гендерному переломленні, чекає на широкоформатне дослідження, що визначає **новизну й актуальність** цієї студії, **мета** якої – дослідити смислове поле образу дзеркала в ліричному тексті (на матеріалі української лірики ХХ століття), а чільне **завдання** – визначити специфіку семіозису дзеркала в маскулінній / фемінінній техніці письма, його роль у експлікації ідентифікаційних, референційних і сенсожиттєвих параметрів ліричної свідомості.

Часто експлуатується у вітчизняній ліриці речовий образ дзеркала, архетипний смисловий «підклад» якого – «подвоєння» особи на Я (Персона) і не-Я (Тінь) – безпосередньо співвідноситься з авторефлексивністю ліричного тексту, який власне і створюється задля обсервації власної суб'єктивності. Однак цей образ, окрім архетипного, має доволі широке семіотичне навантаження. «Відчуження» від Я свого, видимого Іншому (віддзеркаленого) образу, за психоаналітичною «теорією дзеркала» Ж. Лакана, фактично веде до його заміщення останнім, цей візуальний / уявлений образ Я відтоді репрезентуватиме суб'єктивність, сутність якої виявляється лише через

переломлення в очах Іншого (у дзеркалі). Образ дзеркала й мотив віддзеркалення Ю. Лотман закономірно пов'язує з темою двійництва, де «задзеркалля – це дивна модель буденного світу, двійник – відчужене відображення персонажа» (переклад наш. – О. Ш.) [2; 69]. У такому функційно-смісловому полі розкривається й жанрова специфіка автодокументальної прози, що, на думку І. Савкіної, є «своєрідною розмовою із дзеркалом, зі своїм іншим Я, відчуженим і повернутим собі», адже в писанні про себе авторки (студії ученої присвячені жіночим его-текстам) «відтворюють» (і витворюють) себе [3; 7]. Відвертість авторефлексії, сповідальність, суб'єктивність функційно зближують его-тексти з лірикою, де, отже, концепт дзеркала сигніфікує «подвоєння-відчуження» особистості задля самообсервації, задля превенції погляду й оцінки Іншого. Ліриці з огляду на її категоріальні особливості не властива така смислова призма дзеркала, як «подвоєння» реальності, що забезпечує різний за ступенем умовності план її текстового кодування і створює метатекстуальність (детальніше про це див. [2; 68]). У ліриці домінує план реальності, умовність якого забезпечена суб'єктивністю сприйняття буття, отже, «дзеркалом» є суб'єктивна свідомість, крізь призму якої переломлюється світ.

Концепт дзеркала формально належить до концептуального поля дому, побуту, в автологічному сенсі фігурує в тексті як елемент умеблювання, може нарощувати додаткові конотації затишку, розкоші чи, навпаки, простоти помешкання (як-от: «...лискучий фікус на комоді / дивиться в потріскане трюмо» (І. Жиленко «Кульбабки»)). У такому разі експлуатація образу дзеркала характерніша для фемінінної ліричної свідомості, ніж для маскулінної, адже фемінінному психотипу властива сенсожиттєва орієнтація на приватний простір, аксіологія дому, затишку. Однак образ дзеркала семіотично потужний і частіше розвиває в ліричному тексті раніше окреслені символічні значення, пов'язані із самоусвідомленням і авторецепцією ліричного Я. За М. Бахтіним, споглядання себе в дзеркалі – це завжди погляд на себе очима іншого, адже власна зовнішність для суб'єкта не є цінною

(«Автор и герой в эстетической деятельности»). І. Савкіна, узявши на озброєння цю тезу М. Бахтіна, обґрунтовує специфіку жіночої, передусім автобіографічної, творчості її узгодженням з «контролюючим поглядом» Іншого – патріархатним соціумом, що, подібно дзеркалу, візуалізує жіноче Я-для-інших, залишаючи прихованим жіноче Я-для-себе [3; 5]. У такому символічному плані люстро оприявнює тілесну репрезентацію Я для Іншого, погляд якого (дзеркальне відображення) підкреслює об'єктну авторецепцію, тобто ліричне Я усвідомлює себе об'єктом стороннього погляду і / як жесту, маніпуляції. Об'єктна позиція у стосунках з Іншим психічно й культурно закріплена за фемінінністю, отже, превалювання такої позиції в тексті – маркер фемінінного письма. У маскулінних ліричних текстах образ люстра фігурує не так часто й здебільшого означає самопізнання й звіт ліричного Я перед собою не у плані оцінки власного виду, а у плані актуалізації Супер-его як вищої інстанції самоконтролю (а не контролю Іншого). Власне, дзеркало в такому сенсі синонімічне Супер-его. Оцінка ж власних діянь, досягнень (а не зовнішності) притаманна інструментальній орієнтації маскулінного психотипу.

Фемінінна техніка концептуалізації дзеркала корелює з мотивами самозамилування й «оприсутнення» через погляд Іншого, останнє зафіксоване в поезії Л. Палій «Осінні листи II»: «Тепер у дзеркалах на білих стінах / бачу тільки себе, / повторювану в безконечність». У її мініатюрі – «Розбила дзеркало, / купила нове, / а там та сама жінка» – смисл сконцентровано в неперервному пошуку ідентифікації як способу переконатися у власному «існуванні», «заслонити» порожнечу суб'єктивності образом «тієї самої жінки» – «жінки-для-Іншого». Твердження С. Жижека про інтраінтенціональність жінки, її «сповзання» в глибини власної суб'єктивності наводить на думку, що фемінінне прагнення об'єктивізувати себе в дзеркалі, як-от у поезіях Л. Палій, є «самозахистом» ліричної героїні від «розчинення в собі», способом себе «оприсутнити».

Прагнення скоординувати Я-для-себе та Я-для-інших схиляє ліричного суб'єкта до обсервації власної зовнішності у дзеркалі, що, як помічає

М. Штолько стосовно ліричної героїні І. Жиленко, виявляє водночас «двоїстість жінки» та її «первісну цілісність» [4]. За І. Жеребкіною, конституювання Я через відчуження, «створення необхідної “тріщини” між живою безпосередністю сприйняття / відчуття й дистанцією, що опосередковує, зв’язує Я з ідентичністю і бажаннями інших», характеризує нарцисичну модель жіночої суб’єктивності [5; 77]. Фемінінна стратегія переживання нетотожності суб’єктивності й «сконструйованого» «тілесного образу» Я втілена в мотиві невідповідності власного єства й відображення у дзеркалі, наприклад, у поезії Н. Шейко-Медведєвої «Перед Різдвом», де штучно-декоративний образ віддзеркаленого тіла ліричної героїні підпорядкований стереотипним уявленням про нормативну жіночість, «чужий» її самовідчуттю:

Свічада мої!

Я густо фарбую вуста

щоб не видно було як їх обкусала мошва

пудрю щоки

щоби приховати сліди ляпасів

замазую свіжим кремом

видзюбані зерна зіниць...

Я хочу подобатися вам! [6; 375].

У типовій для жіночого досвіду ситуації нанесення макіяжу перед люстром деталі «фарбую вуста», «пудрю щоки», «замазую свіжим кремом» метафорично означають створення «маски», яка приховає сутнісне за зовнішнім. Деталі «обкусаних мошвою» уст, «видзюбаних зерен зіниць», ляпасів на щоках у поезії є метонімічною характеристикою справжнього єства героїні, її деструктивного світовідчуття. Невідповідність такого її стану гендерним очікуванням (їх уособлює дзеркало) провокує його камуфлювання під «стандарти» успішної жіночості, пов’язані із фізичною вродою, – «Я хочу подобатися вам!».

Мотив невідповідності єства віддзеркаленому в люстрі образу розгортається і в поезії О. Забужко: «Я сама не люблю цієї жінки в свічаді навпроти: / Вертикальна бганка в міжбрів'ї, обвисла лінія рота» («Постскрипtum. Поема-лист») – хоча дзеркальний «двійник» тут і названий «єством», прихованим до часу. «Кризу» фемінінної ідентифікації в ліриці останніх десятиліть відбивають мотив «руйнації» тіла дзеркалом («І тоді відречусь, по собі не лишивши слідів – / Тільки душу свою і розтерзане дзеркалом тіло» (М. Кіяновська «Народжуся уперше...»)), мотив «протесту» тіла («глипнуто оком в люстерко давно невидюче <...> / тіло згортає долоні до сонць і суниць / в болісний знак – / той що значить “я більше не можу”» (І. Шувалова «Стишено кроки...»)).

Образ дзеркала як знак невідповідності сутнісного й видимого семантично активізується в розвитку мотиву старіння, що здобуває драматичнішого пафосу у фемінінному наративі під впливом стереотипу про особистісне знецінення жінки із фізичним старінням. Для ліричної героїні поезії «Інтер'єр із дзеркалом» І. Жиленко відображений у свічаді її власний постарілий образ неприємно контрастує з вечірньою тишею домашнього затишку, з бажаним релаксом:

І темне дзеркало тоді
 нещадно випхне в коло світла
 жіночі вилиці бліді,
 ім'я мого буденні титли,
 середній вік, огрядний стан,
 опущені в печаль уста [7; 315–316].

Епітет «чорне (дзеркало)», що, наче прожектор, безжально «висвітлює» правду, означає не лише предмет інтер'єру, а символізує невпинний час, неунікнено темніючу попереду старечу безпорадність, а потім смерть.

Проблематизована «нормативність» (молодості, привабливості, сексапільності) «тілесного образу» Я у фемінінному фенотипі актуалізує

переживання нетотожності себе-молодої і свого старіючого дзеркального відображення у фемінінній ліричній свідомості, наприклад, «Помічаєш в люстерко, як час / викрадає тебе по часточках – / той портрет із мозаїки лего» (Л. Повх «Ранок»), «Течія буднів в тутешньому стилі шліфує / риси мого обличчя непомітно і вперто. / І, прокинувшись раз уранці, я ризикую / не впізнати себе у дзеркалі» (Г. Петросаняк «Цей пейзаж я бачу не вперше...»). Квінтесенція фемінінного «варіанта» переживання власного старіння через мотиви дзеркального відображення у смислових нюансах як самозамилування, так і розчарування, гніву через його невідповідність сутності наявна в поезії С. Йовенко «Час»:

Ти брешеш, дзеркало: ця, з зором збляклим, ця
 з порепаним обличчям, із щоками,
 немов пергамент зім'ятий, з волоссям
 геть поріділим, білим – видно шкіру,
 що світиться (який потворний скальп!)
 ще й шкірить усміх, жалісний, беззубий,
 а тіло! тіло! – це лахміття – тіло?!
 Це хто? Це я – ти кажеш?!
 Брешеш, скло! ... [8; 588].

У поезії С. Йовенко образ дзеркала вказує на роздвоєння героїні на видиму (Я-для-інших) і присутню (Я-для-себе), на ту, яка старіє, і молоду, зрештою, на тілесну й духовну її іпостасі. У тексті актуалізовано чотири образи ліричної героїні: віддзеркалений потворний образ старої жінки, уявний романтизовано-прекрасний образ «тривожної», «осінньої», «з очима лані, з памороззю губ» ідеалізованої «версії» Я, що пов'язаний з колишнім, збереженим у пам'яті образом юнки зі «стеблиночками ніг», «стрижкою бурсацькою смішною» та (знов-таки уявним) образом Я-як-душі, «нев'янучої», «палкої», «шляхетної». Серед такої множинності самоідентифікацій, іншими словами, «віддзеркалень» – у люстрі, у пам'яті, в уяві – закономірно постає в поезії проблема справжності

власної суті, «самонетотожності», «не-знайдення» себе. Отже, семіозис дзеркала у фемінінному поетичному мисленні пов'язаний здебільшого з ідентифікаційною стратегією ліричного суб'єкта обсервувати власну зовнішність та душу з метою згармонізувати Я-для-себе та Я-для-Іншого, Я-уявне та Я-видиме, візуально зафіксувати, «оприсутнити» власне буття в сторонньому погляді (дзеркалі).

Мотив віддзеркалення, смисл якого пов'язаний не з обсервацією / «створенням» власного тіла-для-Іншого, а зі звітом перед собою на порозі смерті, репрезентує маскулінну «версію» семіозису дзеркала в поезії Л. Талалая «Крилом по землі». У звіті перед собою ліричний герой – «мов перед дзеркалом отим» – подумково оглядає своє життя, «прожите убого», порівнюючи себе із підбитим крижнем, що «свій слід крилом позначив по землі». Із дзеркалом, що відбиває перейдений шлях, порівнюється й передсмертно застигаюче око. Отже, світобачення, свідомість, пам'ять, уособлені в цьому жесті останньої самообсервації, нарощують смисл дзеркала як совісті, Супер-его в маскулінній поетикальній техніці, де домінує суб'єктність авторецепції, а ситуація старості актуалізує не моніторинг ліричного героя власної зовнішності, а його переживання щодо (не)успішної реалізації життєвих намірів і планів.

Висновки. Речевість у ліриці виступає багатосмисловим знаком відтвореного світу, є збудником і водночас метафоричним кодом ліричної рефлексії. Семіотика предметного світу в літературі вочевидь має гендерні відмінності, зумовлені ідентифікаційними, референційними, світоглядними пріоритетами маскулінної / фемінінної ліричної свідомості. Образ дзеркала має ширший смисловий спектр й активніше експлуатується у фемінінному ліричному тексті: у символічному плані як знак «подвоєння» героїні, її пошуку себе, дисгармонії її Я-для-себе та Я-для-інших, як уособлення погляду й оцінки Іншого, рідше автологічно – як статусна й естетична деталь інтер'єру, як засіб обсервації власної зовнішності. У маскулінному ліричному наративі образ дзеркала переважно набуває смислу самооцінки й фігурує в межах розвитку теми сенсожиттєвих пошуків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чудаков А. Предметный мир литературы. Историческая поэтика. Итоги и перспективы изучения. М.: Наука, 1986. 319 с.
2. Лотман Ю. Текст в тексте. Лотман Ю. Семиосфера. СПб, 2010. С. 62 – 73.
3. Савкина И. Разговоры с зеркалом и Зазеркальем: автодокументальные женские тексты в русской литературе I половины XIX века. М.: Новое литературное обозрение, 2007. 416 с.
4. Штолько М. Фемінність поезії Ірини Жиленко. Міжнародна Інтернет-конференція «Українська література і загальнослов'янський контекст». Оф. сайт Бердянського державного педагогічного університету. URL: http://www.bdpu.org/scientific_published/ukr_lit_2008 (дата звернення: 05.01.2017)
5. Жеребкіна І. «Прочти мое желание...». Постмодернизм, психоанализ, феминизм. М.: Идея-Пресс, 2000. 256 с.
6. Червоне і чорне: 100 українських поеток ХХ сторіччя: антологія / укладення Б. Щавурського. Тернопіль: Богдан, 2011. 1344 с.
7. Жиленко І. Євангеліє від ластівки: вибране з десяти книг / ред. рада: Вал. Шевчук та ін., вступ. ст. та бібліогр. А. Макарова. Х.: Фоліо, 1999. 544 с.
8. Йовенко С. Любов і смерть: лірика. К.: Ярославів Вал, 2010. 720 с.

REFERENCES

1. Chudakov A. Predmetnuy mir literatury. Istoricheskaya poetika. Itogi i perspektivy izucheniya [Things world of the literature. Historical poetics. Conclusions and perspectives]. M.: Nauka, 1989. 319 s. [in Russian]
2. Lotman Yu. Tekst v tekste [A text in a text]. Lotman Yu. Semiosphera. SPb, 2010. S.62 – 73. [in Russian]
3. Savkina I. Razgovory s zerkalom i Zazerkaliem: avtodokumentalnoe zhenskoe teksty v russkoy literature I poloviny XIX veka [The conversations with the Mirror and Behind the Mirror: the autodocumental female texts in the Russian Literature I half of XIX th]. M.: Novoye literaturnoye obozreniye, 2007. 416 s. [in Russian]
4. Shtolko M. Feminnist poeziyi Iruny Zhilenko [Femininity of the Irina Zhilenko's poetry]. Mizhnarodna internet-konferencia "Ukrainska literature i zahalnoslovyabskuy kontekst". Avialable on: http://www.bdpu.org/scientific_published/ukr_lit_2008 [in Ukrainian]
5. Zherebkina I. "Prochty moyo zhelaniye...". Postmodernizm, psihoanaliz, feminizm ["Read my desire...". Postmodernism, psychoanalyze, Feminism]. M.; Ideya-Press, 2000. 256 s. [in Russian]
6. Chervone I chorne: 100 Ukrainskuh poetok XX storichchya: antolohiua [Red and Black: 100 Ukrainian poetesses of XX th.: The anthology]. Ternopol: Bohdan, 2011. 1344 s. [in Ukrainian]
7. Zhilenko I. Yevangeliye vid lastivky [Gospel from the Martlet]. H.: Folio, 1999. 544 s. [in Ukrainian]
8. Yoenko S. Lyubov I smert [Love and Death]. K.: Yaroslaviv Val, 2010. 710 s. [in Ukrainian]

АННОТАЦИЯ

Ольга Шаф. Семиозис зеркала в поэтике лирического текста: гендерный ракурс

На методологической базе гендерного литературоведения и семиотики на материале украинской лирики ХХ в. рассмотрены смысловой спектр образа зеркала как дифференциального элемента маскулинной / фемининной поэтики, соотношенного прежде всего с идентификационными и жизненными приоритетами лирического субъекта, его отношениями с Другим.

Ключевые слова: украинская лирика ХХ в., образ зеркала, мотив зеркального отражения, маскулинная / фемининная техника письма, лирическое сознание.

ABSTRACT**Olga Shaf. Semiosis of the mirror in lyric's text poetics: the gender aspect**

The article deals with the semantic sphere of the mirror's image in the lyrics, in particular in the Ukrainian lyrics of XX th. The methodological base consists of the gender studies and semiotic analysis. The combining of these methodological strategies needs to find out some gender and psychological specificity of semantic loading of the things world depicted in literary texts. The image of mirror is often used in lyrics not only in its direct, household meaning, but also in its archetypal, symbolic sense (for expressing "doubling" of a person, his / her "self-alienation"). It's different in the masculine or feminine modes of writing depended of the psychic gender preferences and cultural influence. In the feminine lyric consciousness the image of mirror is used more active: as interior's detail with additional mining of luxury and cosiness, because of femininity is grounded in private space; as "prevention" the Other's look and opinion (the social stereotype is: female appearance determines the value of a personality and can be observed). In feminine lyric narrative the motive of looking in the mirror is connected with the founding by lyric heroine her identity, with her reflection of herself discording with her visible image, with expressing her fear of senescence (L. Paluy, N. Sheyko-Medvedeva, I. Shzilenko, S. Yovenko and others). The image of mirror has limited implementation for masculine mode of writing (for masculine lyric hero his own looking is less interesting because it doesn't accord with his own value) and mainly focuses the situation of self-examining about (non)successful life realization (as L. Talalay's poem).

Key words: the Ukrainian lyrics of XX th., the image of mirror, the motive of mirror reflection, masculine / feminine mode of writing, the lyric consciousness.

Стаття надійшла до редакційної колегії 08.09.2019 р.

Рекомендовано до друку 17.10. 2019 р.